

УДК: 82:502

Мадиярова Ч. А., окутуучу,
tadiarova_cholpon@mail.ru
Кызыл-Кыя индустр.-пед. колледжи,
Тайиров М. М., физ.-мат. илим. докт., проф.,
mtaiirov13@mail.ru
Абдибайитова А. А., биол. илим. канд., доцент,
aabdibaitova@mail.ru, БатМУ,
Рысбаева А. А., окутуучу, aktaralr000@gmil.com
Кызыл-Кыя индустр.-пед. колледжи,
Кыргызстан

«КОЖОЖАШ» КЕНЖЕ ЭПОСУН ПАЙДАЛАНУУ МЕНЕН СТУДЕНТТЕРДИН ЭКОЛОГИЯЛЫК МАДАНИЯТЫН КАЛЫПТАНДЫРУУ

Адамзат өзүнүн жакшы жашоосу үчүн табиятты өзгөртүп, жаратылыш ресурстарын сарамжалсыз иштетип, кен байлыктарды башаламан казып, табияттагы көп түрдүүлүктүн санын азайтып, сууларды булгап, жер кыртышын бузуп, глобалдык экологиялык көйгөйлөрдү пайда кылды. Өлкөбүздө мындай экологиялык кризистин болтурбоо максатында атайын мыйзамдар иштелип чыгып, жарлыктар чыгарылып, алар боюнча иш-чаралар аткарылууда (мисалы, айлана-чөйрөнүн абалын жакшыртуу, кен байлыктарды сарамжалдуу пайдалануу, калдыктарды кайра иштетүү ж. б.)

Адам баласынын экологиялык жоопкерчилигин жана маданиятын калыптандырып, аны андан ары жогорулатуу менен табиятка аяр мамиле жасоого үйрөтүү зарыл. Экологиялык маданиятты элибиздин «Кожожаш» кенже эпосун колдонуу менен өстүрүү – учурдун талабы. Ошондуктан бул эпосту экология сабагында пайдалануу аркылуу студенттерге азыркы экологиялык көйгөйлөрдү так көрсөтүп, аларды болтурбай коюуга боло тургандыгын түшүндүрүүгө болот.

***Өзөктүү сөздөр:** табият, айлана-чөйрө, экология, адамзат, биокөптүрдүүлүк, азык тизмеги, экологиялык маданият, Кожожаш, Сур эчки, тоо теке.*

Мадиярова Ч. А., преподаватель
tadiarova_cholpon@mail.ru
Кызыл-Кийский индустриально-педагогический колледж,
Тайиров М. М., докт. физ.-мат. наук, профессор
mtaiirov13@mail.ru, БатГУ,
Абдибайитова А. А., канд. биол. наук, доцент
aabdibaitova@mail.ru, БатГУ,
Рысбаева А. А. преподаватель, aktaralr000@gmil.com
Кызыл-Кийский индустриально-педагогический колледж,
Кыргызстан

ФОРМИРОВАНИЕ ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ СТУДЕНТОВ НА ОСНОВЕ ИЗУЧЕНИЯ МАЛОГО ЭПОСА «КОЖОЖАШ»

Для улучшения условий своего существования на земле человечество нерационально использовало природные ресурсы, что повлияло на сокращение количества разнообразия в природе, бессистемно добывало полезные ископаемые, загрязнило воды, разрушило земную кору и вызвало глобальные экологические проблемы. В целях предотвращения такого экологического кризиса в республике разработаны специальные законы, изданы указы и в соответствии с ними осуществляются мероприятия (Н: оздоровление окружающей среды, рациональное использование природных ресурсов, переработка отходов и др). Мы формируем и повышаем экологическую ответственность и культуру человека, учим бережному отношению к природе. Воспитание экологической культуры на основе народного малого эпоса «Кожожаш» – веление времени. Поэтому, используя данный эпос на уроках экологии, можно наглядно показать студентам актуальные экологические проблемы и объяснить, как можно их избежать.

Ключевые слова: природа, окружающая среда, экология, человечество, разнообразие, пищевая цепь, экологическая культура, Кожожаш, сур эчки, горный козел.

Madiyarova Ch. A., teacher,
Kyzyl-Kiya Industrial-Pedagogical College,
madiarova_cholpon@mail.ru
Tatirov M.M., doctor of philosophy, professor,
Batken State University, mtairov13@mail.ru
Abdibaitova A. A., can. of science, dosent
Batken State University, aabdibaitova@mail.ru
Rysbaeva A. A. teacher, akmaralr000@gmil.com
Kyzyl-Kiya Industrial-Pedagogical College,
Kyrgyzstan

FORMATION OF ECOLOGICAL CULTURE OF STUDENTS ON THE BASIS OF THE STUDY SMALL EPIC «KOZHOZHASH»

In order to live well, humanity does not spare natural resources, indiscriminately extracts resources, reduces a lot of energy in nature, pollutes water, destroys the earths crust, causes global environmental problems. In connection with this environmental situation in our country, there is a special crisis, decrees have been issued measures are being implemented (F: on the deterioration of the environment, the development of natural resources, waste processing, etc.).

We shape the ecological and cultural aspects of man and teach him to be kinder to nature. The upbringing of ecological culture on the basis of the folk epic Kozhozhash is a requirement of the time. In this epic ecology lesson, students will be able to show and avoid current environmental problems in this way.

Key words: nature, environment, ecology, humanity, biodiversity, food chain, ecological culture, Kozhozhash, red goat, mountain goat.

Бизди курчап турган айлана-чөйрө миллиондогон жылдардын ичинде тирүү организмдердин тиричилик аракетинен пайда болгон. Анын андан ары калыптанып эволюциялык жактан өрчүүсүндө продуценттер, консументтер, редуценттер негизги функцияны аткарган. Табияттагы организмдердин көп түрдүүлүгүнүн азайышы менен азык тизмегинин үзүлүшү экологиялык системалардагы зат айлануунун жана энергияны багыттоо кызматынын тең салмактуулугун бузат. Натыйжада, суунун, жер кыртышынын жана атмосферанын химиялык составы өзгөрүлүп, экосистемада сукцессиялык процесстер жүрө баштайт.

Адамзаттын азык-түлүккө болгон муктаждыгы пайда болгонго чейин, адам менен жаратылыштын ортосунда гармония өкүм сүргөн. Адам баласы мал чарбачылыкты, дыйканчылыкты өздөштүрүү менен жаңы агроценоздорду пайда кылды. Адамдар жашоосу үчүн ыңгайлуу шарт түзүү максатында табиятты өзгөртүп жаткандыгы анык. Адамдын илим менен техникадагы жетишкендиктеринин натыйжасында жаратылыш ресурстарын сарамжалсыз иштетүү, кен байлыктарды башаламан казуу табияттагы көп түрдүүлүктүн санынын азайтуу менен, жер кыртышын бузуп, жайыттардын такыр данышын пайда кылды. Өзгөчө, кургактыктагы флора жана фауна көп жабыркап жатат. Адамзат көп түрлөрдү түп-тамырынан жок кылып жиберди, көптөгөн түрлөр жок болуп кетүү коркунучунда турат.

Өлкөбүздө дүйнөлүк экологиялык кризистин алдын алуу максатында мыйзамдар иштелип чыгып, алар боюнча иш-чаралар аткарылууда. Кыргыз Республикасынын Президентинин «Экологиялык коопсуздукту жана климаттык туруктуулукту камсыз кылуу боюнча чаралар жөнүндө» Жарлыгында (2021-жылдын 19-мартындагы №77) [1] курчап турган айлана-чөйрөнүн абалын жакшыртуу, жаратылыш ресурстарын сарамжалдуу пайдаланууну камсыз кылуу, калдыктарды кайра иштетүү, утилдештирүү боюнча ишканаларды түзүү, аз калдыктуу жана калдыксыз технологияларды киргизүү, аңчылыкты ченемдүү кылуу менен тирүү организмдердин санын көбөйтүүгө ж. б. багытталган иш-чараларды жүргүзүү милдеттендирген. Бул Жарлыкка ылайык, аткаруу бийлиги тиешелүү иш-пландарды иштеп чыгып, аны ирети менен аткарууда (мис.: Бишкекте таштандыларды кайра иштетүү заводун куруп, шаардын ышын азайтууга багытталган иш-чаралар, өлкө боюнча жашылдандыруу акцияларынын жүргүзүлүшү ж. б.).

Мындан сырткары, «Азыркы учурда адам баласына экологиялык билим, тарбия, маданиятты кантип калыптандырабыз?», «Канткенде адам жаратылыштын алдында өзүнүн жоопкерчилигин сезет?», «Экологиялык билимге ээ болгон окуучу, студент маданияттуу да боло алабы?» деген

суроолорго толук жоопторду табуу азыркы замандын орчундуу маселелери болуп саналат.

Мындай суроолорго жооп табуу максатында, маселен, Ч. Айтматовдун «Кыямат», «Кылым карытар бир күн» романдарын пайдалануу аркылуу окуучуларга экологиялык маданиятты, жоопкерчиликти арттырууга жана жаратылышты коргоого багытталган изилдөөлөр жүргүзүлгөн жана алардын жыйынтыгы макалаларда [2; 3] жарык көргөн.

Азыркы санариптешкен мезгилде экологиялык жоопкерчиликти жана маданиятты калыптандырып, андан ары арттырууну **«үй-бүлө – балдар бакчасы – мектеп – окуу жай»** системасына негиздөө зарыл. Башкача айтканда, үй-бүлөдө, балдар бакчасында элдик оозеки чыгармаларды айтып берүү, аудио жазууларды уктуруу, тасмаларды көрсөтүү менен ролдорго бөлүштүрүп аткартуу, экологиялык жактан анализдөөгө багыт берүү да максатка ылайыктуу. Мектепте, окуу жайда «Мекен таануу», «Табият таануу» предметтеринен сырткары, бардык окутулуучу сабактарда экология предмети менен предмет аралык байланышты түзүү аркылуу Мамлекеттик стандартта көрсөтүлгөн компетенттүүлүктөрдү калыптандырууга болот.

Окутуу кыргыз тилинде жүргүзүлгөн жалпы билим берүүчү мектеп программасындагы кыргыз адабияты сабагында «Кожожаш» кенже эпосуна 7-класста 4 саат, ал эми окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектеп программасында 2 саат берилген [4]. «Кожожаш» кенже эпосун өтүүдө өткөн заманда Кожожаш агтуу көзгө атар мерген болгондугун, ал өз элин тамак менен камсыздап, ачарчылыктан алып калгандыгын даңазалабастан, чыгарманы экологиялык өңүттөн кароо зарыл жана мезгилдин талабы.

Жогорку жана орто кесиптик билим берүүдө бардык адистиктерге «Экология» дисциплинасы өтүлөт. Ар бир студент болочоктогу ата-эне жана адис болгондуктан, экология дисциплинасынын «Популяциянын экологиясы», «Кыргыз Республикасынын экологиялык көйгөйлөрү» ж. б. темалар боюнча сабак өтүүдө «Кожожаш» кенже эпосун пайдалануу студенттердин экологиялык маданиятын калыптандырууга жакшы өбөлгө түзөт.

Эми «Кожожаш» кенже эпосуна токтолсок. Мерген бир уруу элди багуу үчүн кийиктерди кырып атып, алардын этин жеп, терисин кийим-кече катары пайдаланышкандыгын эпостогу төмөнкү үзүндүдөн көрүүгө болот:

Жашынан мерген кызыгып,
Айлына келбейт анчалык,
Кудай берген өнөр деп.

Кийгени кийик териси,
Мага десе жүз болсун,
Бирөөн койбой терүүчү,
Атып салып кийикти,
Айлына кабар берүүчү,
Мергендиктин пайдасын
Жыйырма үй кытай көрүүчү [5].
Чыгармада Сур эчки Кожожашка зарлап айтат:
Мерген, кырыпсын улак түгөлүн,
Кыйналды менин жүрөгүм.
Балдарымдын бири жок,
Ай талаада каңгырап,
Кантип жалгыз жүрөмүн.
Чын кайберен энең мен,
Менин бар эле сенден тилегим.
Макул десе көңүлүң,
Картайса да берип кет,
Ала баш теке шеригим [5].

Сур эчкинин сурануусунан тукуму курут болгонуна кейигенин көрүүгө болот. Себеби популяциянын стресстик абалы, жыныстык, жаштык структурасы, жаныбарлардын тукумдашуу процесси азык тизмегинин үзүлүүсүнө таасирин тийгизет. Азыркы учурда деле жаныбарлардын санынын күндөн-күнгө азайып бара жаткандыгын Кызыл китепке кирген, коруктарга алынган тирүү организмдердин санынан билүүгө болот.

Аңчылыктын кызыгына берилген мерген Сур эчкинин өтүнүчүн кабыл албайт, адамдык гумандуулукту көрсөтпөстөн, тукумун кырып салат. Жакындарынын, аялы Зулайканын суранганына карабастан, мерген көздөгөн максатынан кайтпайт. Түшүн айтса, айыл эли да аны колдойт, бул да болсо экологиялык маданияттын төмөндүгүн көрсөтүп турат. Сур эчки мерген менен антташып, убадасы боюнча бир жылдан кийин аксак эчки болуп келип, Кожожашты ээрчитип кетет. Кожожаш Сур эчкини кууп жүргөн мезгилде Кыргызстандын табияты өзгөчө кооз экендиги сүрөттөлөт. Эгерде адамзат жаратылыштын мыйзамдарына каршы чыкса, өлүм менен жазаланары Кожожаштын аскада калуусу менен далилденип турат.

«Кожожаш» кенже эпосун экология сабагында пайдалануу менен төмөнкүдөй көйгөйлөрдү ачык көрсөтүп, түшүндүрүүгө болот:

1. *Көп түрдүүлүктүн бузулушун, бир түрдүү особдордун (кийиктердин) санынын кескин азайышын (жок болушун);*

2. Азык-түлүк тизмегинин үзүлүшүн;

3. Адам баласы табият менен болгон мамилесин бузгандыгы үчүн өлүм менен жазаланышын.

Окумуштуу А. Спиркин «Философия негиздери» деген эмгегинде: «Адам өзүн жаратылыштын чексиз кожоюну катары сезет, иш жүзүндө жаратылыш эч качан жабыркап түтөнбөгөн бир кенч эмес, өтө назик жана өзүнчө кылдат аяр мамиле талап кылат. Адам баласы, адам өзүнүн мурдагы чексиз бийлигинен баш тартып, экологиялык этикасын калыптандыруусу зарыл», - деп жазат [6]. Бул дагы да болсо экологиялык маданиятты калыптандыруу зарылдыгын көрсөтүп турат.

Ал эми экологиялык этикага ээ болуу үчүн билим берүү мекемелеринин кызматкерлери, окутуучулары, ата-энелер менен биргеликте семинар-тренингдерди, түшүндүрүү иштерин жүргүзүү менен, аларды социалдык тармактар аркылуу байма-бай жарыялап туруу абзел. Ал эми студенттер, окуучулар менен биргеликте экологиялык акцияларды, конкурстарды уюштуруу зарыл.

Адамзат жаратылышты ондоп-түзөп жатам деп табиятты көркөздөндүрүп салды, акыркы жүз жылдыкта жер бетин оторлогон адамзат тукуму 8млрдга жетип, өзүнүн жашоосуна керектелүүчү азык-түлүк сырьелорунун жетишсиздиги көйгөйгө айланды. Натыйжада, иретсиз чарба жүргүзүү, аёосуз коротуулардын натыйжасында, айлана-чөйрө булганып, жаратылыш экологиясы болуп көрбөгөндөй кейиштүү абалга келди. Ошондуктан жаш муундарыбыздын экологиялык сабаттуулугун арттыруу жана маданиятын калыптандыруу ата-энелердин, мугалимдердин жана коомчулуктун негизги милдети деп эсептейбиз.

Адабияттар:

1. <http://cbd.minjust.gov.kg>
2. Мадиярова Ч. А., Тайирова Н. М., Тайиров М. М. Чыңгыз Айтматовдун «Кыямат» романындагы экологиялык көйгөйлөрдүн берилиши // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. - 2019. - №9. - 44-48-бб.
3. Мадиярова Ч. А., Тайирова Н. М., Тайиров М. М. Чыңгыз Айтматовдун «Кылым карытар бир күн» романындагы экологиялык маселелер // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. – 2020. - №7. - 28-33-бб.
4. <https://kao.rg>
5. Кожожаш. «Эл адабияты» сериясы, 1-том. - Бишкек: Шам, 1996. -248 б.
6. Мурсалиев А., Чоров М., Усенгазиев М. Экологиянын фундаменталдык негиздери. - Бишкек, 2014. -206 б.